

KÖNYVEKRŐL

Sztompka, Piotr: Vizuális szociológia. A fényképezés mint kutatási módszer
Gondolat Kiadó, PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék,
Budapest-Pécs. 212 o.

Felhívás vizuális neveléstudományra

Piotr Sztompka a krakkói Jagelló Egyetem professzora „Vizuális szociológia” című könyvében a fotográfia mint tudományos, szociológiai kutatási módszer felhasználása mellett érvel. Jelen kötet a fényképezésnek szociológiába való integrálására tett jelentős alkotás. *Sztompka* a fényképezésben a szociológia ortodox módszereinek (kérdőív, interjú, résztvevő megfigyelés stb.) kiegészítését látja. Olyan metodológiának, melynek segítségével a társadalomtudományi kutatások új – eddig figyelmen kívül hagyott – eredményekhez juthatnak.

Sztompka szerint a fényképelemzés nemcsak a szociológia tudományára hathat megtermékenyítően, hanem más diszciplínákra is. Leginkább azokra, amelyek a társadalmat alkotó egyén antropológiájából fakadó jelenségekre helyezik a hangsúlyt. Például új meglátásokkal gazdagíthatja a hazai nevelés- és művelődéstörténeti kutatásokat, ezeken belül is legfőképp azokat, amelyek a – metodológiai hasonlóság révén – az ikonológia/ikonográfia módszerét használják módszertani keretként. Elképzelhető az is, amennyiben a neveléstudomány képes lenne kitörni a szövegek központúság jármából és új perspektívaként beemelné a (fény)képi elemzést tudományos praxisába, akkor eddig nem ismert eredményekhez juthatna.

Sztompka fotográfiai felfogásában a kritikai realizmus álláspontját képviseli. Nézőpontja köztes, szintetizáló helyet foglal el a realista és a posztmodern perspektíva szimbolikus erőterében. A hagyományos nézőpont szerint a fotográfia képes az objektíve létező helyzet ábrázolására, vagyis a fényképen megjelenő képet az objektív előtt található tárgy visszatükröződésének lehet tekinteni. E felfogás azt képviseli, hogy a fénykép a társadalmi, objektív valóságot tükrözi vissza. Ezt a hagyományos – a pozitívizmusból eredő – aspektust elsősorban *Roland Barthes* és *Erving Goffman* képviseli. Az 1980-as évektől jelent meg egy új felfogás, amit az új etnográfia és a kulturális tanulmányokban fogalmaztak meg először. Eszerint a fénykép nem a (szociális) valóságot tükrözi, hanem a fotót készítő egyén társadalmi beállítódását, habitusát. Az, hogy mit fényképezünk, hogyan fényképezünk és miért fényképezünk, elsősorban egyéni diszpozícióktól és interpretációktól függ. Utóbbi álláspontot elsősorban a vizuális antropológusok, *Marcus Banks* és *Sarah Pink* reprezentálják. *Sztompka* mindkét felfogásból merít, igyekszik a két tudományos iskola között hidat építeni. Nem cáfolja a posztmodernizmus egyes meglátásainak helyességét – szubjektív és szituatív elemek befolyásoló létét, ám szerinte „a fotó mindig valaminek a fényképe, valamit ábrázol, valamilyen társadalmi jelenséget vagy törvényszerűséget tükröz vissza.” (61. o.)

Sztompka nagy hangsúlyt fektet a fényképelemzés módszertanának bemutatására. Elsősorban azért, mert a metodológia teszi a tudományt tudománnyá, ez az, ami leginkább megkülönbözteti a hétköznapi tudást a tudományos ismerettől. A szerző négy módszert ajánl a fotográfiai elemzésére: hermeneutikai, szemiológiai, strukturalista és diszkurzív interpretáció.

A hermeneutikai elemzésnél *Sztompka* a kettős hermeneutika szükségessége mellett érvel: nélkülözhetetlen az interpretált dolog, a fénykép és az interpretáló, a fénykép készítőjének hermeneutikájára. Ennek fényében a hermeneutikai elemzés először magának az alkotónak a megértésével foglalkozik. A motiváció értelmezésének kulcsa lehet a műfaj meghatározása: sajtó-, riport-, reklám-, portréfotó stb. Az alkotás egyedi fotó-e vagy sorozat része? – mivel csak az adott háttérismeret tudásának birtokában juthatunk a szubjektív szándékok

megértéséhez. Ezt követi a fotós egyéni szándékainak feltárása, mit akart elérni, meghökkenteni, figyelmet felhívni stb. Ezt követi magának a képnek a hermeneutikája. Az elemzés ezen fázisában *Sztompka* szerint a következő kérdések segítenek: „Kik ők? Milyen viszonyban vannak a fénykép szerzőjével? Milyen a társadalmi helyzetük vagy szerepük? Mit csinálnak? Mire néznek? Mik a szándékaik vagy motivációik? Tudatában vannak a fotós jelenlétének, a ténynek, hogy fotózzák őket? Természetesen viselkednek, vagy pózolnak? Mit szeretnének megmutatni magukból, és mit szeretnének elrejtetni?” (98. o.) A hermeneutikai elemzés előzményeként megnevezhetjük a weberi megértő szociológiát is, hiszen a szociológia weberi útja a társadalmi cselekvések megértésére (verstehen), oksági magyarázatára törekszik.

A szemiológiai interpretáció a szerzőtől elszakítva vizsgálja a képet. Ezen módszertan szerint a kép önmagáért beszél, és szükségtelen az alkotó egyéniségét integrálni a fényképelemzésbe. A kép attól független entitás. A szemiológiai értelmezés alapján a kép mögött olyan kulturális jelek, jelrendszerek rejlenek, amelyek minden individuum által adottak. A fényképen rejlő kódok társadalmilag determináltak. A társas-társadalmi közeg az, ami meghatározza, hogy mit látunk, mit értelmezünk és hogyan értelmezzük a kép viszonyrendszerében. Emiatt teljesen lényegtelen az alkotó kontextusa, társadalomba való beágyazottsága. Míg a hermeneutikai elemzésnél *Max Weber* tekinthetjük szociológiai előzménynek, hivatkozási pontnak, addig a szemiológiai analízis leginkább a durkheimianus szociológia irányvonalát követi. Emiatt eléggé determinisztikusnak tűnik és fennáll annak a veszélye, hogy a szociologizmus csapdájába, hibájába eshet. A szemiológiai módszertan legjellegesebb képviselői *Ferdinand De Saussure* és *Roland Barthes*. *Barthes* a képelemzésnél bevonja a denotáció és konnotáció fogalompárját. Denotáció mindaz, ami a képen látható, konnotáció pedig a denotáció mélyebb tartalma, a szimbólumok, az asszociációk, a képzettársítások rejtett rendszere. *Barthes* felfogásában a fénykép rendelkezik manifeszt és látens jelentéstartalommal is. Ez nagyban hasonlít *Erwin Panofsky* ikonológiai/ikonográfiai módszeréhez vagy *Robert Merton* funkcionális szociológiájához, ami szerint a szociológia – ezáltal a szociológus – feladata a társadalomban megbúvó látens funkciók felderítése és elemzése.

Harmadik lehetséges megközelítésnek *Sztompka* a strukturalista interpretációt nevezi meg. A szerző elsősorban nem az irodalomtudományban meghonosult strukturális elemzésre gondol, hanem egy szociológiai elméletre, miszerint „a társadalmi események nem véletlenszerűek és kaotikusak, hanem a társadalmi struktúráknak bizonyos mély, a közvetlen megfigyelés számára láthatatlan kisugárzásai.” (105. o.) Az elmélet azt feltételezi, hogy a fényképek vizsgálata során is nyomára bukkanhatunk a társadalom mélystruktúráinak. Nemcsak a beszédben, a nyelvi közegünkben lelhetők fel a társas-társadalmi viszonyok, hanem a fényképek is képesek ezeket a relációkat tükrözni, bemutatni.

Negyedik interpretációs lehetőségként a diszkurzív megközelítési módot ajánlja. A hermeneutikai elemzés – *Sztompka* szerint – a szerző perspektívájából vizsgálja a fényképet és a kép készítője által adott – rákényszerített – szubjektív jelentést tárja fel. A szemiológiai és a strukturális elemzés elsősorban magáról a képről referál, míg a negyedik interpretáció, a diszkurzív, a kép befogadójára, a közönségre koncentrálna. A diszkurzív interpretáció *Sztompka* meghatározásában „annak megmutatására törekszik, a fényképet kinek címezték, ki az igazi címzett, és a címzett miként alakítja ki közösen a fénykép jelentését a meghatározott intézmények által gyakorolt nézés gyakorlatán keresztül.” (111. o.) Ezen megközelítési mód leginkább a sajtófotók, reklámok esetében rendelkezhet a legnagyobb magyarázó erővel.

Sztompka könyvének egyik nagy erőssége a módszertani igényesség, az arra való törekvés, hogy metodológiailag kidolgozott lehetséges utakat ajánljon fel a vizuális társadalomtudomány(ok) iránt érdeklődőknek. Ugyanakkor elmondható, hogy erőssége egyben gyengesége is. Itt elsősorban nem arra kell gondolni, hogy a fényképelemzés igencsak gyerekcipőben jár és ezért módszertani arzenálja még nem állta ki az interszubjektív vita próbáját – amely tudományosan intézményesített aktust *Bourdieu* a tudományosság egyik kritériumának tart –, hanem arra, hogy az a könyv, amely magáról a képelemzésről szól, nem tartalmaz képelemzést. A fentebb vázolt négy interpretációs módot csak elméletben mutatja be, a gyakorlatban nem. A könyv módszertani szempontból teljesebb képet adott volna a fényképelemzésről, ha látható, hogyan néz ki a praxisban a négy elemzési mód egy vagy több fénykép esetén.

Kimondva-kimondatlanul *Sztompka* arra tesz kísérletet, hogy megalkossa, összegyűjtse a tudományos képelemzés módszertanát, könyve elsősorban metodológiai könyv. A mű nagy kérdése az, hogyan lehet tudománnyá tenni a fényképelemzést, milyen módon lehet megfejteni a fénykép által mutatott társadalmi igazságot, mely metodológiával lehet a hagyományos, felvilágosult, a racionalizmuson nyugvó tudományos kritériumoknak megfeleltetni a vizuális szociológiát. A fő kérdés a verifikálhatóság problémaköre. Tekintsünk most el a posztmodern tudományossági kritériumoktól, például a popperi falszifikálhatóság vagy a feyerabend *anything goes* elvétől. Mivel a képelemzés nem rendelkezik kiforrott és bevált, már több évtizedre visszanyúló kanonizált eszközrendszerrel, ezért *Sztompka* a társadalom- és a humántudományokhoz nyúl vissza elméleti és egyben gyakorlati munícióért. Sokat merít az irodalom- és nyelvtudományok, például a hermeneutika, a szemiotika eredményeiből.

Ezen a ponton felvetődik egy újabb fontos kérdés. A fényképet lehet-e a humántudományok mintájára vizsgálni. A „kép”-et lehet-e „szöveg”-ként kezelni? Hiszen a *Sztompka* által hivatkozott posztmoderneknak legnagyobb része – *Saussure*, *Bauman* – nem is foglalkozott a képiség univerzumával, csak a szöveggel; egyedüli kivételként *Barthes* említhető. A fő kérdés az, hogy ki lehet-e hüvelyezni más tudományok eredményeit, és ezen eredményeket transzformálva érvényessé lehet-e tenni a fényképelemzés számára. Legfőképpen úgy, hogy az eredeti módszertani apparátus érvényessége és megbízhatósága ne csorbuljon az átmenet fázisa közben. E kérdés hasonlítható a szociológia egy másik kérdéséhez, ahhoz, hogy az eredetileg a matematika számára kidolgozott statisztikai eljárásokat mennyire lehet felhasználni a szociológiának úgy, hogy a statisztikának megmaradjon a magyarázó ereje, az ne sikkadjon el, és ne csak a leíró funkciója maradjon meg. *Sztompka* implicit módon amellett érvel, hogy a vizuális szociológia sikeresen tudja használni más (humán) tudományágak módszereit. Ennek egyik az, hogy a tudományos elemzés során a képet a kutató szöveggé alakítja, és ezáltal a kutatás egy bizonyos szakaszában a kép szövegelemzéssé válik. A kép mint referencia mindig megmarad, de az elemzés előrehaladtával a picturából már textus lesz. *Erwin Panofsky* ikonográfiai módszerének négy lépése is (preikonográfiai leírás, ikonográfiai leírás, ikonográfiai interpretáció, ikonológiai interpretáció) gyakorlatilag azt prezentálja, hogyan lehet a képet szöveggé formálni, textusként értelmezni.

Ha a fenti kérdéskört tudománytörténeti, tudányszociológiai ívbe illesztjük, akkor megállapítható, hogy míg a 20. századi pozitivizmus-vita arról szólt, hogy a társadalomtudományokat lehet-e a természettudományok módjára művelni, addig a 21. században az a kérdés merül fel egy neopozitivizmus-vitaként, hogy a 'pictorial turn' vagy az 'iconic turn' után lehet-e a képtudományt, a vizuális szociológiát vagy a vizuális antropológiát a humántudományok metodológiáját felhasználva gyakorolni. Ha lehet – *Sztompka* látens formában emellett érvel –, akkor ez azt is jelenti, jelentheti, hogy minden szöveg kép, és minden kép szöveg is egyben. Vagyis kép és szöveg között nincs (nagy) különbség, tehát amikor szöveget elemzünk, akkor egyben képekkel foglalkozunk és fordítva. Ez a megállapítás, illetve kérdésfeltevés nagyon radikálisnak tűnhet. A recenzens erre a problematikára jelen pillanatban nem tudja a választ, csak érdekes meglátásként felveti azt.

Piotr Sztompka könyvével arra vállalkozik, hogy a fényképelemzést a társadalomtudományi kutatások bevett módszerévé tegye. Ezért igyekezett összegyűjteni a fényképelemzés témakörében eddig felgyűlt tudományos tudásanyagot és ennek szintézisét nyújtani. A recenzens szerint *Sztompka* ezen kísérlete sikeres, a fényképelemzésnek mint kutatási módszernek tudományos metodológiai apparátussal való felvértezése. Ugyanakkor a könyv egyben felhívás is arra, hogy a humántudományok művelőinek érdemes a fényképek tudományos elemzésével foglalkozni már csak azért is, mert számos kiaknázatlan lehetőség rejlik benne.

Darvai Tibor